

Dorota Szczęśniak

 <https://orcid.org/0000-0002-4002-4504>

 dorota.szczesniak@uken.krakow.pl

UNIwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

 <https://ror.org/030mz2444>

Mechanizmy władzy totalitarnej w dramacie Ericha Kästnera „Szkoła dyktatorów”

 <https://doi.org/10.15633/tes.11314>

ABSTRAKT

Mechanizmy władzy totalitarnej w dramacie Ericha Kästnera „Szkoła dyktatorów”

Erich Kästner znany jest głównie jako autor literatury dla dzieci i młodzieży, natomiast jego twórczość dla dorosłego odbiorcy jest mniej rozpoznawalna. Dlatego celem artykułu jest przybliżenie problematyki jego dramatu „Szkoła dyktatorów” (1956) powstałego na bazie doświadczeń Ericha Kästnera z życia w Trzeciej Rzeszy. W artykule zwrócono uwagę na recepcję sztuki w Polsce, jej tłumaczenie oraz wystawienie, na genezę powstania utworu i drogę do publikacji na rynku niemieckim. Szczególną uwagę poświęcono analizie sposobów sprawowania władzy totalitarnej przedstawionych w dramacie. Wskazano ponadto na zasadnicze problemy utworu, jak nadużywanie władzy politycznej, podatność społeczeństwa na manipulację i utrata podmiotowości jednostki. Wykazano, że instrumenty władzy przedstawione w utworze, jak przemawianie, kształtowanie opinii, dbałość o stabilność systemu, w dyktaturze zostają zmonopolizowane i pozbawione kontroli, co prowadzi do podporządkowania jednostki państwu.

SŁOWA KLUCZOWE: Erich Kästner, literatura niemiecka, dramat, „Szkoła dyktatorów”, totalitaryzm, władza polityczna

ABSTRACT

The mechanisms of totalitarian power in Erich Kästner's drama “The school of dictators”

Erich Kästner is mainly known as an author of literature for children and young readers, while his work for an adult audience is less recognisable. The aim of this paper is therefore to introduce the issue of his drama “The school of dictators” (1956), based on Kästner's experiences of life in the Third Reich. The study focuses on the reception of the play in Poland, its translation and staging, the genesis of the work and the path to its publication on the German market. Particular attention was paid to the analysis of the ways of exercising totalitarian power presented in the drama. Moreover, the fundamental issues of the work were pointed out, such as the abuse of political power, the susceptibility of society to manipulation, and the loss of individual subjectivity. It has been shown that the instruments of power presented in the work, such as public speaking, shaping public opinion and maintaining system stability, are monopolized and stripped of oversight in a dictatorship, leading to the subjugation of the individual to the state.

KEYWORDS: Erich Kästner, German literature, drama, “The school of dictators”, totalitarianism, political power

Popularność Ericha Kästnera (1899–1974) jako autora książek dla dzieci i młodzieży częściowo przyćmiła jego inne dokonania na polu literatury, a przecież nie był on tylko twórcą przetłumaczonych na ponad 70 języków utworów należących współcześnie do kanonu literatury dziecięcej, lecz również wszechstronnym literatem: poetą, prozaikiem i dramaturgiem. Niemiecki krytyk literacki Marcel Reich-Ranicki uznał Kästnera za klasyka dwudziestowiecznej literatury, „poetę małej wolności”, który pisząc językiem prostym, z wdziękiem i mądrością, umiał zmierzyć się ze sprawami ważnymi¹. Mimo pochwał krytyków doceniających jego mistrzowskie posługiwanie się słowem, autor jednak nie zdobył należnego mu uznania w swojej ojczyźnie. O ile współcześnie – głównie za sprawą wydanej w 2013 roku i sfilmowanej w 2021 roku² pod pierwotnie planowanym tytułem *Der Gang vor die Hunde*³ (pol. *Świat schodzi na psy*), nieocenzurowanej, oryginalnej wersji *Fabiana* – Kästner jest już rozpoznawalny jako prozaik, o tyle jego dokonania na polu dramatu pozostają niemal zupełnie niezauważone.

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie niesłusznie zapomnianego dramatu Ericha Kästnera *Szkoła dyktatorów* z 1956 roku. Wymowa tego utworu nie traci nic ze swej aktualności, gdyż dotyczy uniwersalnych mechanizmów zdobywania i utrzymywania władzy. W artykule podjęta zostanie próba analizy mechanizmów funkcjonowania władzy totalitarnej przedstawionych w utworze.

Dramat niemieckiego pisarza w polskim tłumaczeniu Barbary Witek-Swinarskiej opublikowano w czasopiśmie „Dialog” już w 1958 roku⁴. Jednak zarówno polskie wydanie tej sztuki, jak i jej prapremiera w amatorskim, wrocławskim teatrze „Zielona Latarnia” (później im. Ireny Rzeszowskiej) w dniu

1 M. Reich-Ranicki, *Erich Kästner. Der Dichter der kleinen Freiheit*, w: *Meine Geschichte der deutschen Literatur. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Hrsg. T. Anz, München 2014, s. 311–323.

2 *Fabian oder Der Gang vor die Hunde*, reż. D. Graff, scen. D. Graf i C. Lieb, Lupa Film GmbH 2021.

3 E. Kästner, *Der Gang vor die Hunde*, Zürich 2013.

4 E. Kästner, *Szkoła dyktatorów*, „Dialog” 9 (1958), s. 61–96.

27 lutego 1984 roku nie zostały zauważone przez krytykę⁵. Istotną rolę odegrali zapewne zapisy cenzorskie w okresie PRL, które utrudniały wydawanie oraz wystawianie na profesjonalnych scenach teatralnych utworów „szkodliwych” ideologicznie⁶, a za taki mogła uchodzić *Szkoła dyktatorów*⁷. Po zapomnianej sztuce moralisty⁸ sięgnęło natomiast w ostatnich latach kilka scen teatralnych z Niemiec (m.in. w Berlinie i Wiesbaden)⁹. Powrót Kästnera na niemieckie sceny teatralne, a także wznowienia jego utworów zbiegły się z okrągłą rocznicą urodzin i śmierci autora *Emila i detektywów* oraz z 35. rocznicą obalenia muru berlińskiego, jednego z symboli upadku komunistycznej dyktatury w Europie Środkowoschodniej.

Szkoła dyktatorów zajmuje szczególne miejsce w twórczości Kästnera. Wprawdzie autor napisał wcześniej kilka scenariuszy teatralnych, adaptacji filmowych czy słuchowisk utrzymanych w konwencji dramatycznej¹⁰, jednak to właśnie *Szkoła dyktatorów* jest jedynym dramatem opublikowanym nie pod pseudonimem – jak miało to miejsce w latach 1931–1941 – lecz pod własnym nazwiskiem Kästnera dla dorosłego odbiorcy. Sam autor traktował ten późny utwór jako swój właściwy debiut dramatyczny¹¹. Pisarz uważał *Szkołę dyktatorów* także za ważny tekst w swoim dorobku i zależało mu, aby sztuka została

5 Jedyne wzmianki o polskiej prapremierze *Szkoły dyktatorów* 27 lutego 1984 roku w reżyserii Ireny Rzeszowskiej dostępne są obecnie na portalu społecznościowym teatru „Zielona Latarnia”. Układ dramaturgiczny i inscenizacja: I. Rzeszowska, scenografia: M. Wenzel, oprawa muzyczna: M. Prosek. Zob. https://www.facebook.com/profile.php?id=100057501578101&locale=pl_PL (10.02.2025).

6 Por. opracowania dotyczące cenzurowania literatury w Polsce Ludowej: K. Budrowska, *Literatura i pisarze wobec cenzury PRL. 1941–1958*, Białystok 2009; *Nie należy dopuszczać do publikacji. Cenzura w PRL*, red. G. Gzella, J. Gzella, Toruń 2013; K. Budrowska, *Cenzura wobec tematu II wojny światowej w literaturze polskiej w latach 1941–1990. Stan badań i perspektywy badawcze*, „Teksty Drugie” 3 (2020), s. 181–197.

7 Na tę okoliczność wskazuje Krzysztof Kucharski w notce o Irenie Rzeszowskiej. Zob. K. Kucharski, *Irena Rzeszowska nie żyje*, 16.01.2001, <https://wroclaw.naszemiasto.pl/irena-rzeszowska-nie-zyje/ar/c13-5255571> (10.02.2025).

8 Mianem moralisty określił się sam pisarz w przemówieniu z okazji przyjęcia go do PEN-Clubu w Zurychu w 1949 roku. Por. E. Kästner, *Kästner über Kästner*, w: E. Kästner, *Werke*, Hrsg. F. J. Görtz, Bd. 2: *Wir sind so frei. Chansons, Kabarett, Kleine Prosa*, Frankfurt am Main–Wien 1998, s. 326–327.

9 Niemieckie wystawienia miały miejsce m.in. na scenach teatrów w Berlinie (Ballhaus Prinzenallee, 2024) oraz w teatrze miejskim w Wiesbaden (2023).

10 Autorstwa Kästnera jest: sztuka przeznaczona dla młodszego audytorium *Klaus im Schrank oder Das verkaufte Weihnachtsfest* (ukończona w 1927 roku, prapremiera teatralna 2013, wyd. posthum 2014), scenariusz filmowy *Dann schon lieber Lebertran* (1931) oraz słuchowisko *Leben in dieser Zeit. Lyrische Suite für den Funk in drei Sätzen* (1929).

11 Zob. E. Kästner, *Trojanische Esel: Theater, Hörspiel, Film*, München–Wien 1998, s. 812.

nie tylko wystawiona, ale też odniosła sceniczny sukces. Po otrzymaniu literackiej nagrody miasta Monachium z żalem wyznał w liście do swojego przyjaciela po piórze Hermanna Kestena: „Monachijska Nagroda Literacka, no cóż. Wołalbym i ceniłbym sto razy bardziej przyjęcie do wystawienia [mojej] sztuki”¹².

Szkoły dyktatorów: koncepcje Ignazio Silone i Ericha Kästnera

Droga do wystawienia i opublikowania *Szkoły dyktatorów* w Niemczech była jednak wyboista. Jak podaje autor biografii Kästnera, Sven Hanuschek, nad koncepcją sztuki pisarz pracował być może nawet już w czasach III Rzeszy¹³, jednakowoż brak jest rękopisu lub jego notatek, które ten fakt jednoznacznie dokumentowałyby. Kästner chętnie natomiast podkreślał, że to właśnie doświadczenie narodowego socjalizmu miało decydujący wpływ na powstanie utworu: „Kiedy w 1936 r. usłyszałem Hitlera mówiącego w ten swój sposób, pomyślałem sobie: gdybyś mógł wyśmiać dyktatora, cały system byłby skończony”¹⁴. Jak wyjaśnił w udzielonym wywiadzie dla „Spiegla” w 1957 roku, sam plan sztuki narodził się już dwadzieścia lat wcześniej, a praca nad nią trwała prawie dekadę¹⁵. Wydaje się jednak, że kluczowe znaczenie dla powstania utworu miała dla niemieckiego autora lektura antyfaszystowskiej satyry z roku 1938 pod tytułem *La scuola dei dittatori* (wyd. niemieckie *Die Schule der Diktatoren*, 1938¹⁶; wyd. polskie *Szkoła dyktatorów*, 1962¹⁷) autorstwa włoskiego pisarza i politycznie zaangażowanego socjalisty Ignazio Silone (1901–1978), który do zakończenia drugiej wojny światowej przebywał na emigracji politycznej

12 Zob. S. Hanuschek, *Keiner blickt dir hinter das Gesicht. Das Leben Erich Kästners*, München 2024, s. 487. Jeśli nie zaznaczono inaczej, wszystkie tłumaczenia z niemieckiego na polski pochodzą od autorki artykułu.

13 L. Enderle, *Erich Kästner*, Reinbek bei Hamburg 1990, s. 93.

14 *Papageien im Gehrock*, „Der Spiegel” 05.03.1957, nr 10, <https://www.spiegel.de/kultur/papageien-im-gehrock-a-ce37c670-0002-0001-0000-000041120643> (10.02.2025).

15 Zob. *Papageien im Gehrock*.

16 I. Silone, *Die Schule der Diktatoren*, Zürich 1938.

17 I. Silone, *Szkoła dyktatorów*, tłum. G. Herling-Grudziński, „Kultura” (1962) nr 10, s. 1–17, <https://statycznowyportal.kulturaparyska.com/attachments/8d/9f/3d7a83d8ddbe786abda721193659d6fa22fb8d21.pdf#page=3> (10.02.2025).

w Zurychu¹⁸. Od Silone zaczerpnął Kästner bowiem zarówno tytuł *Szkoła dyktatorów*, jak i pomysł ukazania mechanizmów działania dyktatury. Akcja utworu Silonego jest przejrzysta: Dyktator *in spe* udaje się wraz z przyszłym ministrem propagandy w podróż po europejskich krajach, w których panują dyktatury, aby zapoznać się ze strukturami sprawowania tejże władzy. Ich podróżom towarzyszą debaty na temat roli faszyzmu i narodowego socjalizmu oraz przemyslenia o sposobach skutecznego rozprzestrzenienia tych ideologii.

Kästner swój utwór wspiera na podobnych filarach jak Silone i tworzy uniwersalną satyrę na mechanizmy władzy autorytarnej. Akcja dramatu rozgrywa się w wymyślnym państwie, w którym twardą ręką rządzi krwawa, chociaż groteskowa, dyktatura. Odkąd prawdziwy prezydent-dyktator padł ofiarą zamachu lata temu, władzę w państwie uzurpuje sobie czterech mężczyzn: minister wojny, premier, osobisty lekarz i profesor. Za ich nakazem w rolę zamordowanego prezydenta mają wcielać się jego sobowtóry, określane w dramacie mianem „papug we frakach”¹⁹. W tym celu w tytułowej szkole dyktatorów ćwiczone są marionetki, które mają do złudzenia przypominać oraz naśladować dawno zmarłego prezydenta. Ten groteskowy proces reprodukcji jest posunięty *ad absurdum* i właściwie nie wiadomo już, który z kolei fałszywy prezydent rządzi krajem: „Obecnie rządzi trzeci pajac. Albo czwarty”²⁰. Do roli dyktatora wybierani są mężczyźni doświadczeni przez los, pozbawieni perspektyw i bez szans na dobre życie. Nad ich perfekcyjnym wyszkoleniem czuwa profesor, jeden spośród członków grupy trzymającej władzę. Marionetki zamieszkują w szkole w zamku Belvedere, a grupa rządząca dba, aby ich potrzeby, w tym nawet seksualne, zostały zaspokojone, dlatego wraz z sobowtórąmi prezydenta w zamku przebywają cztery prostytutki.

Machina sprawowania władzy działa nienagannie do czasu, kiedy siódma marionetka okazuje się idealistą i próbuje położyć kres dyktaturze, organizując zamach stanu. W przewrocie buntownika wspiera syn prawdziwego prezydenta oraz major, którego rola była dotąd marginalizowana przez elity rządzące, postrzegające go wyłącznie przez pryzmat relacji osobistych jako niegroźnego dla systemu kochanka żony zmarłego przywódcy. Ku zaskoczeniu przejęcie

18 Por. L. Parisi, *Ignazio Silone in exile: Writing and antifascism in Switzerland, 1921–44*, „The Modern Language Review” 102 (2007) no. 3, s. 861, link.gale.com/apps/doc/A166276658/AONE?u=anon~a-42753ba&sid=googleScholar&xid=af512661 (18.02.2025).

19 E. Kästner, *Szkoła dyktatorów*, s. 69.

20 E. Kästner, *Szkoła dyktatorów*, s. 69.

władzy odbywa się w sposób pokojowy. Ostatecznie okazuje się, że siódmy, rzeczywiście wierzący w możliwość przemiany i pragnący walczyć o sprawiedliwy porządek, został cynicznie wykorzystany jako narzędzie w walce o wpływy. Nowi dyktatorzy z pogardą nazywają go „osłem trojańskim”²¹ i inscenizują jego śmierć w celu usunięcia go z przestrzeni publicznej. Rewolucja pożera własne dzieci. Wbrew nadziejom nie dochodzi do upadku autorytarnego systemu, gdyż dawni spiskowcy zostają jedynie zastąpieni nowymi. Machina władzy totalitarnej pracuje zatem nieprzerwanie, a tylko w tle cicho rozbrzmiewa pod koniec dramatu głos siódmego: „Dlaczego zostawiliście mnie samego? [...] Dlaczego?”²².

W pułapce dyktatury

W skonstruowanej przez Kästnera wizji sprawowania władzy można bez trudu odnaleźć analogie do rządów Hitlera oraz do sposobu sprawowania władzy w innych dyktaturach. Państwem rządzi dyktatura oligarchijna, tj. wąska grupa osób wyjęta spod kontroli społecznej²³. Swoją władzę urzeczywistnili poprzez zamach stanu i dokonują destrukcji dotychczasowego porządku politycznego i prawnego²⁴. Bezlitosna machina arbitralnej i autorytarnej władzy sieje terror, zastrasza i omamia masy. W strukturach władzy poczesne miejsce przypada ośrodkowi propagandy, dzięki któremu rządzący próbują uzasadnić swoją władzę i wywrzeć wpływ na społeczeństwo. Prezydent wygłasza przemowy do narodu, aby go zmanipulować i indoktrynować, a wszelkich wrogów jego rządów zastraszyć:

[O]siągnęliśmy wiele w ciągu ostatnich lat. Przyjaciele uważają nas. Wrogowie boją się nas. W naszym zdegenerowanym stuleciu nie jest to wcale czymś oczywistym. [...] Rozszerzyliśmy granice. Nie po to, by zademonstrować naszą potęgę. Prawdziwa potęga nie przeprowadza manewrów. Chyba, że zgadza się na to, by powróciły do macierzy oderwane od niej połacie kraju. W państwie panuje spokój i jednomyślność. Nie musimy o tym przekonywać. Naród sam się przekonał. Są wprawdzie jeszcze nieliczni

21 E. Kästner, *Szkoła dyktatorów*, s. 95.

22 E. Kästner, *Szkoła dyktatorów*, s. 96.

23 Por. M. Bankowicz, *Niedemokratyzmy*, Kraków 2011, s. 19.

24 Por. M. Bankowicz, *Niedemokratyzmy*, s. 20.

oponenci. Profesjonalni opozycjoniści i zdrajcy na obcym żołdzie i na obcej służbie. Strach jednak zapędził ich do mysiej dziury. Wystarczy jeden krok, jedno słowo i już siedzą w pułapce. Mysia dziura albo mysia pułapka – mogą wybierać. Ale tylko między jednym i drugim. Tak było, jest i będzie²⁵.

Dyktator sięga po techniki manipulacyjne również dobrze znane współcześnie: zarządza strachem, antagonizuje, wskazuje na wrogów, zdrajców i zło pozostałego świata oraz sukcesy rodzimej władzy²⁶. W zakamuflowany sposób oddziałuje na świadomość społeczeństwa oraz wywiera nacisk, który ma skłonić ludzi do przyjęcia jego słusznej wizji. Sam natomiast profiluje się na przywódcę odpowiedzialnego, zaangażowanego i działającego na rzecz ogólnego dobra i bezpieczeństwa narodu.

Z rozmów bohaterów na temat sposobu sprawowania władzy przebija również doświadczenie hitlerowskiej dyktatury, która dążyła do podporządkowania systemowi całokształtu życia człowieka oraz dopuszczała się masowych eksterminacji. Przedstawione w sztuce technizacja morderstwa i ludobójstwo są okrutne i banalnie proste w wykonaniu:

MINISTER WOJNY

Ci ludzie wyglądają, jak gdyby dawno nie siedzieli. Obżarci i beczelni.

PREMIER (*taksując*)

Wystarczyłoby dziesięć ciężarówek.

MINISTER WOJNY

Kilka baraków. Drut kolczasty pod wysokim napięciem. Latryna. Kilka reflektorów i kilka karabinów maszynowych.

PREMIER

Ustalona przez państwo śmiertelność²⁷.

25 E. Kästner, *Szkoła dyktatorów*, s. 61–62.

26 Por. M. Urban, A. Zdanowicz, *Manipulacja polityczna w mediach – mit czy rzeczywistość*, „Studia Polityczne” (2012) nr 25, s. 91–107.

27 E. Kästner, *Szkoła dyktatorów*, s. 71.

Ludzie traktowani są jak masa, którą należy ideologicznie uformować. Jednostki niepoddające się jedynej słusznej wizji, są w dyktaturze bezwzględnie eliminowane.

W dramacie postaci pozbawione są indywidualnych rysów. Nie posiadają ani cech szczególnych, ani nawet imion. Atrapy prezydenta są istotami odhumanizowanymi. Dla porządku i przejrzystości systemu nadano im numery identyfikacyjne. Marionetki nie są ważne jako jednostki, dlatego poddano je „hodowli”²⁸ i tresurze, aby perfekcyjnie odegrały swoją przyszłą rolę. Pojawiające się w utworze postaci reprezentują pewien przekrój społeczny. Centralna funkcja przypada czterem oligarchom. Oprócz nich scenę zaludniają bezwolne masy i pozorni reprezentanci struktur władzy. Wśród tych ostatnich odnaleźć można zarówno przedstawicieli grup, które w strukturach demokratycznych cieszyłyby się szacunkiem, jak m.in.: nuncjusz, dziekan korpusu dyplomatycznego, komendant miasta, jak i postaci zajmujące niższe szczeble w hierarchii społecznej: domokrażca, wyrostek czy prostytutki. Paradoksalnie tylko kobiety lekkich obyczajów, a więc przedstawicielki zawodu, w którym troska o dobrostan jednostki jest kwestią marginalną, jako jedyne w całym dramacie występują pod swoimi imionami. Pozostałe postaci określane są przez pełnione funkcje rodzinne, społeczne lub polityczne w strukturach totalitarnej dyktatury.

Tematem dramatu jest jednak nie tylko nadużywanie władzy politycznej, lecz również podatność społeczeństwa na manipulacje oraz utrata podmiotowości jednostki. Sztuka ostrzega, że dyktatorzy, wykorzystując terror, propagandę i ideologię, są w stanie zdobyć i utrzymać absolutną kontrolę nad społeczeństwem. Człowiek uwiedziony przez fałszywe obietnice o potęgę i porządku łatwo traci możliwość samostanowienia. Symboliczna „[m]ysia dziura albo mysia pułapka”²⁹, której obraz przywołał prezydent w swoim przemówieniu³⁰ – to wszystko, co pozostanie jednostce, przyzwalającej na trwanie dyktatury. System totalitarny jest więc zarówno dziełem jego twórców, jak i sług. Kästner, jako świadek hitleryzmu, stwierdza: „[C]złowiek, zachowując całe swe fotograficzne podobieństwo, może zostać zeszepecony do niepoznania. Tresowane psy przebrane za lalki i skaczące na tylnych łapach są odrażające. Ale tresowany, aportujący swą godność i sumienie, przebrany za człowieka

28 Zob. E. Kästner, *Szkoła dyktatorów*, s. 77.

29 E. Kästner, *Szkoła dyktatorów*, s. 62.

30 Por. przyp. 25.

człowiek – to widok straszliwy”³¹. Tym samym Erich Kästner zadaje także ważne pytanie o istotę człowieczeństwa. Kim może stać się „wytresowany” i „aportujący” człowiek? Poddając się wpływom instancji kontrolujących, człowiek sam pozbawia się przysługujących mu praw, odsuwa odpowiedzialność za swój los i staje się posłuszną maszyną, która z czasem będzie zbędna. Dla jednego spośród dyktatorów, profesora, który w dramacie Kästnera pracuje z atrapami, przygotowując je do pełnienia funkcji prezydenta, człowiek posiada wyłącznie wartość użytkową: „Człowiek jako tresowana świnka morska już dawno nie odpowiada wymogom chwili. [...] Trzeba posunąć naprzód rozwój człowieka. Zamienić go w zdalnie kierowaną maszynę, której zadaniem będzie działać sprawnie i dostarczać nowych maszyn przez parzenie się”³².

Erich Kästner, przedstawiając w *Szkole dyktatorów* artystyczną wizję narodzin i utrwalania reżimu totalitarnego w nowoczesnym społeczeństwie, poddaje pod refleksję także kondycję jednostki i zbiorowości w XX wieku. Dramat ukazuje proces kształtowania się władzy autorytarnej jako złożoną grę pozorów oraz propagandy, przebiegającą przy mniej lub bardziej świadomej akceptacji jednostek. Zaprezentowane w *Szkole dyktatorów* mechanizmy manipulacji jednostką i zbiorowością korespondują z psychologiczno-społecznymi diagnozami dotyczącymi genezy totalitaryzmu. W tym kontekście *Szkola dyktatorów* wpisuje się w rozpoznania Ericha Fromma, który w *Ucieczce od wolności* (1941) analizuje mechanizmy ucieczki jednostki od odpowiedzialności i wolności ku podporządkowaniu się autorytarnej władzy. Erich Fromm wskazuje, że człowiek nowoczesny coraz częściej doświadcza egzystencjalnego zagubienia, prowadzącego do dobrowolnego poddania się totalitarnym strukturom. Jak zauważa, przyczyny ucieczki od wolności w stronę systemów totalitarnych nie ograniczają się wyłącznie do uwarunkowań ekonomicznych czy społecznych. Istotną rolę odgrywają również psychika i charakter człowieka:

[C]złowiek współczesny, uwolniony od więzów preindywidualistycznego społeczeństwa [...] nie zyskał wolności w sensie pozytywnego urzeczywistnienia swego indywidualnego „ja” [...]. Wolność [...] uczyniła go samotnym, a przez to lęklwym i bezsilnym. Owa izolacja jest nie do zniesienia i ma on do wyboru albo ucieczkę przed

31 E. Kästner, *Szkola dyktatorów*, wstęp do wyd. pol., s. 60.

32 E. Kästner, *Szkola dyktatorów*, s. 73.

brzemieniem wolności ku nowym zależnościom i podporządkowaniu, albo dążenie do pełnej realizacji wolności pozytywnej³³.

Jednostka uwikłana w egzystencjalną samotność staje przed koniecznością wyboru między trudną do udźwignięcia odpowiedzialnością wynikającą z samostanowienia a rezygnacją z niezależności na rzecz psychicznego komfortu oferowanego przez podporządkowanie. W tej sytuacji, jak pisze Fromm, jednostka „szuka bezpieczeństwa w takiej więzi ze światem, która oznacza utratę wolności i dezintegrację osobowości własnej”³⁴. Podobne ujęcie odnajdujemy u Kästnera, który nie postrzega tyranii wyłącznie jako siły narzuconej z zewnątrz, lecz także jako odpowiedź na społeczne zapotrzebowanie na stabilność, porządek i bezpieczeństwo. Totalitaryzm to nie tylko akt zniewolenia, ale również akt kapitulacji jednostki przed ciężarem wolności i wynikającą z niej odpowiedzialnością. Społeczeństwo bierne, konformistyczne i spragnione bezpieczeństwa, jak zostało to zaprezentowane w *Szkole dyktatorów*, uczestniczy w konstruowaniu mechanizmów zniewolenia.

Przedstawiony przez Kästnera mechanizm współudziału społeczeństwa w tworzeniu systemu zniewolenia znajduje dopełnienie w analizach podkreślających rolę dynamiki zbiorowości. Elias Canetti wskazuje w *Masie i władzy* (1960), że totalitaryzm może mieć swoje źródła również w strukturach i zachowaniach masowych. W zbiorowości ginie bowiem poczucie indywidualnej odpowiedzialności lub winy. Jak pisze Canetti, w masie „podziały znikają i wszyscy czują się równi”³⁵, a pragnienie ujednolicenia i zniesienia różnic stwarza dogodne warunki do powstania totalitarnych form rządów. Droga do tyranii nie wiedzie więc wyłącznie przez przemoc i represję, lecz również przez dobrowolne zatracenie tożsamości w anonimowej zbiorowości. Ten sam mechanizm sygnalizuje Erich Kästner, wykorzystując w dramacie symbolikę narodu jako bliżej nieokreślonej masy podatnej na sugestię i manipulację. Entuzjastyczne reakcje tłumu na populistyczne wystąpienia prezydenta nie mają źródła w racjonalnej ocenie rzeczywistości, lecz w emocjonalnej potrzebie identyfikacji i solidarności z grupą. Mianem bezwładnej masy można określić w utworze także seryjnie szkolone marionetki przygotowywane do roli dyktatorów. W ten sposób Kästner podkreśla, że władza nie opiera się na osobistej sile jednostki,

33 E. Fromm, *Ucieczka od wolności*, Warszawa 2007, s. 18.

34 E. Fromm, *Ucieczka od wolności*, s. 39.

35 E. Canetti, *Masa i człowiek*, Warszawa 1996, s. 19

ale na odgórnie zaprojektowanym mechanizmie, w którym zarówno przywódcy, jak i tłum tracą podmiotowość.

Wnioski

Erich Kästner wpisuje się swoją sztuką w rozważania innych niemieckojęzycznych dramaturgów, którzy – jak Friedrich Dürrenmatt w dramacie *Die Frist: Eine Komödie* (1977) czy Thomas Bernhard w *Der Präsident* (1975) – także obnażali mechanizmy władzy dyktatorskiej i ukazywali, że władza ta ma także swoje uwarunkowania psychologiczno-kulturowe. Dla samego autora utwór był być może formą zadośćuczynienia za jego ambiwalentną postawę w faszystowskich Niemczech, kiedy to, pozostawszy w kraju, podjął współpracę z wytwórnią filmową UFA w Babelsbergu, produkującą filmy wykorzystywane w celach propagandowych. Kästner nigdy nie był zwolennikiem panującego systemu, ale nie był też bohaterem z nim walczącym. Chciał w tym czasie, jak pisał wcześniej w wierszu *Kurzgefaßter Lebenslauf* (1930), „usiąść między krzesłami”³⁶ i zająć bezpieczną pozycję. Po wojnie stał się zaangażowanym pacyfistą protestującym przeciw wyścigowi zbrojeń. W swoim przemówieniu wygłoszonym 10 maja 1958 roku w 25. rocznicę spalenia książek przez hitlerowców autor trafnie określił sposoby walki z dyktaturami:

Wydarzenia z lat 1931–1945 powinny były zakończyć się najpóźniej w 1928 roku. Później było już za późno. Nie wolno czekać, aż walka o wolność zostanie nazwana zdradą. Nie możesz czekać, aż kula śnieżna zamieni się w lawinę. Musisz zmiażdżyć toczącą się śnieżkę. Nikt nie jest w stanie zatrzymać lawiny. Odpoczywa ona tylko wtedy, gdy wszystko pod sobą zakopie. To jest lekcja, to jest wniosek z tego, co przydarzyło się nam w 1933 roku. [...] Groźne dyktatury można zwalczać tylko przed przejściem przez nie władzy. To kwestia kalendarza, a nie bohaterstwa³⁷.

Utwór jest przestrogą przed pułapkami dyktatury oraz myślenia totalitarnego. Autor unaocznia bowiem, że subtelne i często niedostrzegalne wcześnie symptomy autorytaryzmu, jak manipulacja informacją, propagandowe

³⁶ E. Kästner, *Ein Mann gibt Auskunft*, Zürich 2015.

³⁷ E. Kästner, *Über das Verbrennen von Büchern*, w: E. Kästner, *Splitter und Balken. Publizistik*, Wien 1998, s. 641–647.

uprzedzenia, podsycanie strachu i podziałów społecznych, mogą eskalować do systemu opresji. Dramat Kästnera pozostaje więc ważnym głosem przypominającym o konieczności stałej czujności i krytycznego myślenia, które pozwolą na czas „zatrzymać lawinę” manipulacji oraz propagandy i zdusić dyktaturę w zarodku. Utwór Kästnera, który powstał po doświadczeniu totalitaryzmów ubiegłego stulecia, można odczytać również w kontekście rozważań Ericha Fromma lub Eliasa Canettiego nad źródłami tyranii. *Szkoła dyktatorów* okazuje się wtedy czymś znacznie więcej niż satyrą na totalitaryzm. Dramat ten może stanowić ciekawy przyczynek do refleksji nad społecznymi i psychologicznymi mechanizmami umożliwiającymi rządy totalitarne. Władza totalitarna nie potrzebuje bowiem wyłącznie dyktatora, lecz potrzebuje także masy, która – świadomie bądź nie – rezygnuje z wolności.

Bibliografia

- Bankowicz M., *Niedemokratyzmy*, Kraków 2011.
- Budrowska K., *Cenzura wobec tematu II wojny światowej w literaturze polskiej w latach 1941–1990. Stan badań i perspektywy badawcze*, „Teksty Drugie” 3 (2020), s. 181–197.
- Budrowska K., *Literatura i pisarze wobec cenzury PRL. 1941–1958*, Białystok 2009.
- Canetti E., *Masa i człowiek*, Warszawa 1996.
- Enderle L., *Erich Kästner*, Reinbek bei Hamburg 1990.
- Fromm E., *Ucieczka od wolności*, Warszawa 2007.
- Hanuschek S., *Keiner blickt dir hinter das Gesicht. Das Leben Erich Kästners*, München 2024.
- Kästner E., *Der Gang vor die Hunde*, Zürich 2013.
- Kästner E., *Ein Mann gibt Auskunft*, Zürich 2015.
- Kästner E., *Kästner über Kästner*, w: E. Kästner, *Werke*, Hrsg. F. J. Görtz, Bd. 2: *Wir sind so frei, Chansons, Kabarett, Kleine Prosa*, Frankfurt am Main–Wien 1998, s. 326–327.
- Kästner E., *Szkoła dyktatorów*, tłum. Barbara Witek-Swinarska, „Dialog” 9 (1958), s. 61–96.
- Kästner E., *Trojanische Esel: Theater, Hörspiel, Film*, München–Wien 1998.
- Kästner E., *Über das Verbrennen von Büchern*, w: E. Kästner, *Splitter und Balken. Publizistik*, Wien 1998.

- Kucharski K., *Irena Rzeszowska nie żyje*, 16.01.2001, <https://wroclaw.naszemiasto.pl/irena-rzeszowska-nie-zyje/ar/c13-5255571> (10.02.2025).
- Nie należy dopuszczać do publikacji. Cenzura w PRL*, red. G. Gzella, J. Gzella, Toruń 2013.
- Papageien im Gehrock*, „Der Spiegel” 05.03.1957, nr 10, <https://www.spiegel.de/kultur/papageien-im-gehrock-a-ce37c670-0002-0001-0000-000041120643> (10.02.2025).
- Parisi L., *Ignazio Silone in exile: Writing and antifascism in Switzerland, 1921–44*, „The Modern Language Review” 102 (2007) no. 3, link.gale.com/apps/doc/A166276658/AONE?u=anon~a42753ba&sid=googleScholar&xid=af512661 (18.02.2025).
- Reich-Ranicki M., *Erich Kästner. Der Dichter der kleinen Freiheit*, w: *Meine Geschichte der deutschen Literatur. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Hrsg. T. Anz, München 2014.
- Silone I., *Die Schule der Diktatoren*, Zürich 1938.
- Silone I., *Szkoła dyktatorów*, tłum. G. Herling-Grudziński, „Kultura” (1962) nr 10, s. 1–17, <https://staticnowyportal.kulturaparyska.com/attachments/8d/9f/3d7a83d8ddb786abda721193659d6fa22fb8d21.pdf#page=3> (10.02.2025).
- Urban M., Zdanowicz A., *Manipulacja polityczna w mediach – mit czy rzeczywistość*, „Studia Politologiczne” (2012) nr 25, s. 91–107.